

Education Thinkers in Türkiye

Editors

Mehmet Akif Kireççi
Hasan Bacanlı

ECO
Educational Institute

Ankara, November 2024

EDUCATION THINKERS IN TÜRKİYE

Editors

Mehmet Akif Kireççi
Hasan Bacanlı

Translation

Mehmet Şirin Cengiz

Proofreading

Gonca Biltekin

ISBN: 978-625-98870-7-4

Cover Design

Grafiker

1st edition

Number of Copies : 500

ISBN:

ECO Educational Institute Publications: 37

Beştepe Mah. Yaşam Caddesi No.7
Floor: 6, Unit: 20
Yenimahalle - ANKARA / TÜRKİYE
Tel : +90 312. 666 16 09 - 666 16 10
Fax : +90 312. 666 60 26
E-mail : registry@eieco.org
Web : eieco.org

Publisher Certificate No: 49135

Page Design, Print and Binding

Grafiker

Web : grafiker.com.tr

Printing Certificate No: 46683

Copyright

© All rights reserved. No part of this publication, apart from citations made for advertising or academic purposes, may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of Economic Cooperation Organization Educational Institute.

Table of Contents

- **In Memory of Prof. Dr. Hasan Bacanlı:
A Friend, Educator, Scientist and Thinker** 11
- **Preface**..... 13
M. Akif Kireççi
- **Introduction**..... 15
M. Akif Kireççi
- **To Be Human in the Common Ground of Civilization:
Scientific Will and A New Framework of Perception**..... 21
Niyazi Karasar

Values and Morality in Educational Thought

- **Education in Nurettin Topçu’s Thought**..... 55
Cafer Vayni
- **Mustafa Şekip Tunç’s Philosophy of Education
in the Context of Pluralism and Personalism**..... 65
Levent Bayraktar
- **Ibn Sina (Avicenna)’s Thoughts on Education**..... 77
Sırrı Akbaba
- **Kınalızâde Ali Efendi’s Understanding of Education** 107
Muhammet Şevki Aydın
- **Mehmet Zekâi Konrpa and the Teaching of
Islamic History**..... 125
Yusuf Ziya Aktaş
- **Educational Understanding and Values Education
of Süleyman Şevket Tanlı, An Educator of
the Republican Era** 139
Savaş Karagöz

Modernization of Education

- **Ahmed Kemal Pasha and His Role in the Transition of Ottoman Education to Public Administration**.....157
Musa Bardak
- **Namık Kemal's Views on Women's Education**.....191
Seval Hallaç, Tolgahan Ayantaş
- **The Educational Ideologue of the Republic: Ziya Gökalp**.....217
Sadık Kartal
- **Muallim Cevdet's Thoughts and Observations on Education**.....243
Hasan Işık, Rıfat Dağlı
- **Ömer Faik Numanzade and His Educational Philosophy**.....257
İkram Çınar

Educational Philosophy of the Republican Era: Institutions and Practices

- **Kâzım Nâmi Duru's Thoughts on Education during the Early Republican Era and *Anadolu Terbiye Mecmuası***.....295
Kadir Ceylan
- **Pioneers of Education Who Initiated Intelligence and Talent Identification Studies in Türkiye**.....319
Erol Kömür
- **Sergeant-Teacher Training Schools in the Writings of Primary Education Inspectors Osman Turgut Erkekli and Süleyman Edip Balkır**.....359
Gönül Türkan Demir
- **A Versatile Educator of the Republican Era: Sadrettin Celâl Antel**.....385
Hamide Kılıç

Educational Philosophy of the Republican Era: New Goals

- **Ismail Hakkı Tonguç's Understanding of Economic and Social Development as an Educational Thinker**.....417
Funda Demirel

- **Hasan Âli Yücel's Educational Thought**.....435
Betül Batır
- **Haşim Nahit Erbil's Views on Education to Generate Modern Technology: "We Want to Produce Everything from Nails to Aircraft Engines, Ourselves!"**455
Bahri Ata
- **Sadrettin Celâl Antel's Educational Approach and Contributions to the Turkish Education System**.....483
Seval Hallaç, Ferah Güçlü Yılmaz
- **The Followers of Selahattin Ertürk's School of Thought**.....513
Seval Küçüktepe, Coşkun Küçüktepe, Gülden Günaydın
- **The Place of Kâzım Nâmi Duru in Turkish Educational History and His Educational Views**.....533
Selçuk Uygun

Ahmet Kemal Paşa ve Osmanlı Eğitiminin Kamu Yönetimine Geçme Sürecindeki Rolü

■ Musa Bardak*

1. Giriş

Ahmet Kemal Paşa 1808-1887 yılları arasında yaşamış, öğretmenlik, müdürlük, maarif ve evkaf nazırlıkları ve başkaca kamu görevlerinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Paşa; Fransızca, Almanca, Farsça ve Arapça gibi hem doğu hem de batı kültürlerine ait diller bilen ve kendini ilmi olarak yetiştirmiş bir şahsiyettir. 1824 tarihli ilköğretim zorunluluğunu içeren padişah fermanından 1924'teki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar eğitim faaliyetlerinin vakıflardan alınarak kamu yönetimine geçirilmesi ve etkin denetime tabi tutulmasında Ahmet Kemal Paşa'nın büyük rolü olmuştur. Tarama modeliyle tasarlanmış olup belge analizine dayanan bu çalışmada paşanın bu rolü ve uygulamaları ortaya konmaktadır. Başta Osmanlı arşivi olmak üzere kronikler ve dönem gazeteleri gibi birincil kaynaklar ile konuyla ilgili ikincil kaynaklar incelenerek analiz edilmiştir.

Ahmet Kemal Paşa, Birçok Avrupa ülkesinde okul modellerini inceleme, eski okulları dönüştürme, müfredat çevirileri ve kültüre uygun müfredatlar oluşturma, yeni eğitim materyalleri oluşturma ve temin etme, sınıfların yapısını değiştirme, yapılanlara karşı çıkan ve uygulamaları sabote edenlere karşı mücadele, eğitim ve maarif teşkilatıyla ilgili yasal düzenlemeler hazırlama gibi birçok konuda aktif rol almıştır. Ömrü yaptığı yeniliklerin bir kısmının sonuçlarını görmeye yetmese de Türkiye'de bugünkü ilkokul, ortaokul, lise ve üniversiteden oluşan yapının ve içeriğinin oluşmasında büyük katkıları vardır.

Osmanlı'nın son yüzyıllarında olumsuz gidişata ilişkin sorgulama ve yenileşme hareketleri belirginleşmiştir. Araştırmacılar, bu yenileşme ve modernleşme hareketlerinin başlangıcını belirlemede Lale Devri'ne

*

(1718-1730) dikkat çekmektedir.¹ 18. yüzyılın sonlarına doğru tahta geçen III. Selim yenilikleri daha etraflıca düşünerek Avrupa'ya gönderdiği elçilerin askeri, idari, sosyal ve ekonomik alanlarda hazırladıkları raporlarla hareket etmeye çalışmıştır.² Bu araştırmanın merkezinde bulunan Tanzimat devri irdelenirken bu bahsi geçen altyapıyı dikkate almak gerekir. Özellikle de III. Selimin uluslararası denge siyaseti sonucunda önemli merkezlere daimî elçilikler açması, Avrupa'dan gelen bilgi akışını hızlandırdığı için kritik önemdedir.³ Tanzimat döneminden önce yeniliklerle oluşturulmaya çalışılan düzene karşı, devlet adamları, ulema, yeniçeriler ve âyandan bazı kimseler başta olmak üzere statüsü ve gücü sarsılan kesimler muhalefet oluşturmuştur.⁴ II. Mahmud dönemi sonrası belirginleşen ıslahat yanlısı devlet adamları, Tanzimat reformlarıyla Babıâli'de padişah ve gelenekçi devlet adamlarının etkisini bertaraf ederek merkezi bürokratik bir yapı kurdular.⁵ Ali ve Fuad Paşaların ölümünün ardından gücü elinde toplayan Sultan Abdülaziz'in karşısında siyasi ve mali sıkıntılar yanında birbiriyle rekabet halinde olan devlet yöneticileri de olmuştur.⁶

Ahmet Kemal Paşa'nın yaşamıyla ilgili yakın zamanda iki çalışma yayınlanmıştır. Bunlardan ilki biyografisine odaklanmış,⁷ diğeri ise biyografisi ve eğitimle ilgili faaliyetlerini konu edinmiştir.⁸ Eylül 1808'de

1 Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri," *Tanzimat I*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 13-30; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyuş. (İstanbul, 2010), 41-68; Stanford Jay Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Cambridge: C.I. University. Press, 1976), 234-238.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleri," *Bellekten*, 2, no. 5-6, (1938):, 191-246; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1964), 51-61; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Ankara: TTK Basımevi, 1968), 154-161; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid (1789-1807)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 11-20.

3 Ayrıntılı bilgi için Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler*, (Ankara: TKAE Yayınları, 1988); İsmail Soysal, 1964; Thomas Naff, "Reform and Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807," *Journal of the American Oriental Society*, 83, no. 3 (1963): 295-315.

4 Bu kesimlerin muhalefet sebepleri için Halil İnalçık, "The Nature of Traditional Society," *Political Modernization in Japan and Turkey*, (New Jersey 1962), 42-63.

5 Butrus Ebu Manneh, "Âli ve Fuad Paşaların Bâbüâli'deki Nüfuzlarının Kökleri" *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık, (Ankara: Phoneix, 2006), 326-330.

6 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Papirüs Yayınları, 1997), Cilt.1, 104, 123-124; Cilt.2, 52.

7 Benzer kitaplar ile şu kitapta ilgili sayfaları karşılaştırınız: Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1995), 55-76.

8 Musa Bardak, "Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokrati Ahmed Kemal Paşa'nın Hayatı," *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 7, no. 13 (2020):40-71.

İstanbul'da doğan Paşa'nın asıl adı Ahmed olup Kemal ismini çalıştığı kalem odasında almıştır. Eğitim hayatına dair ayrıntılı bilgiler bulunmayan Paşa, yaklaşık 17 yaşında başladığı devlet kademelerindeki görevlerini ölünceye kadar devam ettirmiştir. Daha çok Maarif ve Evkaf teşkilatlarıyla ilgili görevler yapan Paşa, birçok yurtdışı görevde de bulunmuştur. Vezirlik rütbesi ile Paşa'lık unvanını aldığı 1870'e kadar icracı görevlerde bulunan ve Kemal Efendi olarak anılan Paşa, bu tarihten sonra daha çok kanun yapıcı pozisyonlarda görevine devam etmiştir. Modern bir atabey veya lala olarak da görev yaparak Sultan V. Murad ve II. Abdülhamid'in yetişmesine katkı sağlayan Paşa, Ocak 1887'de vefat etmiştir. Ahmed Kemal Paşa'nın hayatının ilk zamanları, Osmanlı'yı modernleştirmeye dair reformların sıklıkla yapılmaya çalışıldığı II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerine denk gelir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu başta askeri ve idari konulardaki sıkıntılardan; hukuk, bürokrasi ve maliye alanında merkezileşmeye yönelik reformlar ile çözülmeye çalışıldığı söylenebilir.⁹ Yenileşme taraftarı olarak gösterilen bürokratların başında Mustafa Reşit Paşa, M. Emin Ali Paşa, Fuat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa sıralanmıştır.¹⁰ Devlet adamları Tanzimat ve sonrasında eğitimi, modernleşmenin temel vasıtası saymışlardır.¹¹ Ahmed Kemal Paşa ve çağdaşı birçok Tanzimat bürokratu kendi dönemlerinde birçok başarıya imza atarken aynı zamanda karşılarına çıkan engelleri bertaraf etmek için oluşturmaya çalıştıkları merkezîyetçi idare ve ona hizmet eden bürokrasiyle çok ağır sorunlara da yol açmışlardır.¹²

Bu çalışmada Osmanlı modernleşmesinin eğitim boyutu çerçevesinde ilim ve din ilişkisi, 15. yüzyıldan itibaren klasikleşen eğitim sistemi ve kurumları ele alındıktan sonra Ahmed Kemal Paşa'nın görev ve faaliyetleri çerçevesinde eğitimde değişimin yönü ve klasik eğitimden yetişen kişiliklerin değişime verdikleri tepkiler bağlamında yaşanan sorunlar tartışılmıştır.

⁹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul, 1993), 78-81; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babiali (1789-1922)*. Çev. L. Boyacı ve İ. Akyol. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 108-119; Mehmet İpşirli, "Babiali" *TDVİA*, C. 4, (İstanbul, 1991), 378-386.

¹⁰ İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Halil (İstanbul: Phoenix Yayıncılık, 2006), 284-285.

¹¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 13.

¹² Halil İnalçık, (Ankara: TTK Yayınları, 2009), 353-354.

Araştırma, tarama modeliyle tasarlanmış olup belge analizi yöntemine dayanmaktadır. Eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) başta olmak üzere beş farklı arşiv, dönem kronikleri, dönem gazete ve dergileri, raporlar, kütüphanelerin Osmanlı tarihiyle ilgili özel koleksiyonları ve katalogları, ansiklopediler taranmıştır. Ulaşılan Osmanlıca, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca ve İngilizce kaynaklar incelenmiş ve aynı dönemdeki benzer isimlerin hayatlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ahmed Kemal Paşa'nın hayatı ve eğitimiyle ilgili görevleri bağlamında elde edilen bulgular; Osmanlı'da klasik eğitim sistemi, eğitimde reform ihtiyacı, eğitimde reformla ilgili gelişmeler, eğitim kurumlarındaki dönüşümler, öğretmen yetiştirme sisteminin kurulması, eğitim kademeleri ve kademeler arası geçiş, müfredat ve eğitim materyalleri başlıkları altında sunulmuştur.

2. Osmanlı Klasik Eğitim Sistemi

Osmanlı modernleşmesini anlamlandırabilmek için toplumu ve devlet adamlarını iyi tahlil edip olaylar ve uygulamaları, diğer çevre şartlarını da dikkate alarak irdelemek yerinde olacaktır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin ana unsuru olan Türk halkının ve devlet adamlarının İslam ile olan bağının iyi tahlil edip modernleşme ile hızlanan sekülerleşme sürecinde nasıl bir yöntem izlediklerini anlamak gerekir. Tanzimat dönemi modernleşme çabalarını irdeleyen bazı çalışmalarda "reformist bürokratların İslam ile modernleşme arasındaki çelişkiyi algılayamadıklarından" yakınılması ya yanlı bir bakış açısını ya da ilgili kişiliklerin iyi tahlil edilmediğini düşündürmektedir.¹³ Bu yönüyle ortaya konulmak istenen temel tezlerden biri Osmanlı bürokrasisi içinde yaşanan çatışmanın sebebinin, eğitimin yayılması veya alanının genişlemesi değil, onun içeriği ve veriliş yöntemiyle ilgili fikir ayrılıkları olduğudur.

Osmanlı toplumunda ve devlet yönetiminde karşılığı olan iki önemli idari ve toplumsal kurum olan Yeniçeri Ocağı ve Şeyhülislamlığın temsil ettiği ulema sınıfı, diğer toplumsal kurumlar ve meseleler üzerinde söz söyleme hakkını elinde bulundurmıştır. Özellikle III. Selim döneminden itibaren siyasi idarenin bu konudaki farkındalığı, bir süreç dahilinde merkezileşmenin yolunu açmıştır. Askeri modernizasyon çabalarıyla başlayan ve ulemadan dini konuların dışındaki alan-

¹³ Bu çalışmalardan biri için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (İstanbul, 2010), 21.

lara ilgi duyanların iş birliği ile açılan yeni okullar, 1774 ile 1839 yılları arasındaki 65 yılda bu iki gücü zayıflatmıştır. Siyasi olarak merkeziyetçi bir yapı kurmak isteyen II. Mahmud, meşruyetini sağlamlaştırmak için askeri alanda başlattığı çabaları sivil alana da yayacak yeni bir yöntem geliştirmek gerektiğinin farkına varmıştır.¹⁴ Bunun için sivil alanda ilköğretimin zorunluluğuna dair bir irade ile işe başlamıştır. Bu durum eğitimin değişim ve dönüşüm ile bağlantısının iyi bir şekilde kavrandığını göstermesi açısından önemlidir.

Özellikle Avrupa'da bulunan ırkdaş ve dindaşları ile ilişkileri kuvvetli olan Rum, Ermeni ve Yahudilerin bazı alanlarda Osmanlı'dan daha ileri oldukları iddia edilebilir. Örneğin 1492'de Yahudiler'in Osmanlı'da matbaa kurmalarının ardından 1567'de Ermeniler ve 1627'de de Rumlar eğitimde kullanacakları yazınsal materyalleri buralarda bastırmıştır. Osmanlı Türkleri ise ancak 1727'de bir matbaa kurarak kitap basmaya başlamıştır.¹⁵ Osmanlı bünyesindeki bu azınlıkların modern eğitimdeki tecrübelerinin, özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri yenileşme hareketlerinde örnek alındığı söylenebilir. Örnek olarak okul öncesi eğitim alanında ilk resmi kurumların açıldığı 1910'lu yıllarda özellikle Rum ve Ermeni öğretmenlerin görevlendirildiği, hatta bozuk Türkçeleriyle çevirdikleri kendi milletlerine ait çocuk edebiyatı ürünlerini kullandıkları, arşiv belgelerinde ve dönemin yayınlarında konu edinilmiştir.¹⁶ Genel olarak sıbyan mektepleri ve medreselerin olduğu klasikleşmiş bir yapıdan yaklaşık yüz yıllık bir süreçte 20. yüzyılın başlarında okul öncesi, ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite şekline dönüşüm gerçekleşmiştir.

2.1. Eğitim Kurumları

Zorunlu olmayan bir ilköğretim kurumu olan mahalle mekteplerinde¹⁷ okuma yazma ve basit matematik işlemleri gibi akademik beceriler ka-

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 368.

¹⁵ Mustafa Ergün, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış," *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi* (İstanbul, 12-15 Nisan 1999).

¹⁶ Musa Bardak, *Osmanlı'da Modern Okul öncesi Eğitim (1908-1918)* (Ankara: Alalma Yayınları, 2019).

¹⁷ Mahalle mektepleri birçok adla anılmıştır: sıbyan mektepleri, dar'üs-sıbyan, mektephane, dar'ül-ilim, dar'üt-ta'lim, taş mektep, muallimhane, muallimhane-i sıbyan. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Kara, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005); Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964), 6.

zandırılmaya çalışılmış, oyun, musiki, anlatım gibi yöntemler kullanılmıştır.¹⁸ 19. yüzyıl ortalarına kadar doğrudan öğretmen yetiştirmeye dönük bir sistem olmadığı için medrese mezunları öğretmenlik yapmış, medreselerdeki bozulmayla birlikte zamanla eğitim öğretim faaliyetleri de verimsizleşmiştir. Sıbyan mektepleri her mahallede genellikle cami içinde veya bitişiğinde olmak üzere Osmanlı topraklarında geniş bir şekilde yer bulmuştur. Öyle ki her mahallede en az bir camii olduğu varsayıldığında sıbyan mekteplerinin yaygınlığı konusunda fikir verecektir. Ubucini bu durumu “Türkiye’de ne kadar küçük olursa olsun camisi olmayan tek bir köy olmadığına göre okulları az çok düzenli ve donanımlı olmayan köy yoktur diyebiliriz” ifadeleriyle özetlemiştir. Ayrıca Osmanlı’da ilköğretimin aynı dönemde Fransa ve İngiltere kadar yaygın olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Medreseler sadece Türkler özelinde değil tüm İslam toplumları genelinde eğitim öğretim hizmetlerinin sistemleştirildiği kurumlar olmuştur. Bu kurumların Selçuklu Türklerinden itibaren temel eğitim kurumları olduğu iddia edilebilir.²⁰ Selçuklu mirasını üstlenen Osmanlı’da da kuruluşundan itibaren birçok medrese, eğitim öğretim faaliyetleri yürütmüştür. Buralarda başta dini ilimler olmak üzere astronomiden musikiye birçok alanda dersler verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet²¹ ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde en parlak dönemini yaşayan medreseler, devletin genel gidişatına paralel olarak duraklama ve gerileme devirlerinde pozitif bilimler eğitiminde önemli ölçüde işlevini kaybetmiştir.

Osmanlı’da günümüz anlayışıyla yaygın eğitim veya halk eğitimi denilebilecek tekke, zaviye ve benzeri yapılar varlığını her daim devam ettirmiştir. Bu açıdan bu yapıların bir halk eğitim merkezi işlevi gördükleri iddia edilebilir. Başka bir açıdan bakıldığında bu yapılar devlet

¹⁸ Kara, 20

¹⁹ Jean-Henri Abdolonyme Ubicini, *Türkiye 1850*, çev.: C. Karaağaçlı. C.1, Tercüman 1001 Temel Eser, (İstanbul, ty.), 191-193. Eserin aslında şu ifadeler geçmektedir: “*et comme il n’y a pas un seul village en tuquie, si petit soit-il, qui n’ait sa mosquee, on peut dire egalement qu’il ne s’en trouve pas un qui n’ait son ecoles, plus ou moins bien organisee et pourvue.*” Jean-Henri Abdolonyme Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853), 209.

²⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 11-12.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 1-2.

kontrolünde olmayan vakıfların yönettiği birer sivil toplum kuruluşu mahiyetinde tezahür etmiştir.

2.2. Eğitimciler – Ulema

Sıbyan mektepleri ve medreseler, klasik Osmanlı toplum sisteminde “ilim”den sorumlu kişi olan Şeyhülislam’ın kontrolü altında olmuştur.²² Fakat Şeyhülislamın bu denetimi medreseden öteye geçmemiştir.²³ Bu sembolik makam haricinde farklı vakıfların bünyesinde bulunan sıbyan mekteplerini idare eden merkezi veya yerel bir otorite veya denetim mekanizmasına rastlanmamıştır. Yediyıldız, Tanzimat’tan sonra devletin eğitim öğretim işlerine ait görevleri üstüne aldığı savunmuştur.²⁴ Bu amaçla ilk olarak sıbyan mekteplerinin bağlı olduğu vakıfları denetleyen bir Evkaf Nezareti’nin kurulduğu belirtilmiştir. 1824’te şeklen de olsa temel eğitim zorunluluğu getirilmesinin ardından Akyıldız’a göre 1826’da sıbyan mekteplerinin teşkilatlandırılması için Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu.²⁵

Sıbyan mekteplerindeki eğitim öğretim hakkında geniş bir literatür olmasına karşın, önyargılı genellemelerin ağırlıkta olduğu söylenebilir. Eğitim öğretim, niteliği bakımından bireysel özelliklerin etkisinin fazla olduğu bir hizmettir. Öğretmenin kendini yetiştirmiş ve yeniliklere açık olması, bilgi ve tecrübe düzeyinin değişkenliği, bulunduğu fiziki ve sosyal ortamın niteliği, iletişim ve sosyallik düzeyi eğitimciler hakkında yapılacak bir genellemeye baştan kuşkuyla bakılmasına neden olmalıdır. Aynı şekilde çocukların bireysel farklılıklarının eğitim öğretim sürecini derinden etkileyecek niteliklerde olması, özelde öğretim yöntemleri genelde ise eğitim öğretimin niteliğindeki genellemeleri boşa çıkarabilecek niteliktedir. Bu açılardan bakıldığında farklı bir mozaiği içinde barındıran Osmanlı sıbyan mektepleri öğretmenlerin kalitesi ve velinin ekonomik durumuna göre farklı standartlar ve işleyişlere sahip olmuştur.²⁶

²² Unat, 1; “Lütfi Tarihinin Gayri Matbu Ciltlerinden: Tanzimattan Sonra Türkiye’de Maarif Teşkilatı,” *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 17, no. 94 (1926): 303.

²³ Unat, 3.

²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplum ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, 15 (1982), 37-38.

²⁵ Akyıldız, 146-166.

²⁶ Eyüp Cüçük, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*, (Ankara: Pegem Akademi, 2020).

3. Eğitimde Reform İhtiyacı

Eğitimin diğer devlet aygıtlarını derinden etkileyen merkezi konumu yadsınamayacak derecede olduğu için modernleşme çabalarının başta yönetim (hukuk) ve eğitim konularında yoğunlaştığı iddia edilmektedir.²⁷ Fatih Sultan Mehmed ve veziri Mahmud Paşa sıbyan mektebi hocalarının durumunu düzeltmek için uğraşmışlar, sıbyan mekteplerine hesap, hendese, coğrafya, tarih, yazı derslerini koydurmaya ömürleri vefa etmemiştir. Ahmed Kemal Paşa zamanına kadar bu dersler ilköğretime koyulamamıştır.²⁸

Osmanlı eğitiminde modernleşme çabalarının sebeplerine bakıldığında başlıca üç neden ileri sürülebilir. Bunlar medreseler özelinde oluşan bozulma, devletin askeri gücünün eski haline döndürülmesinde eğitime yüklenen değer ve toplumsal ihtiyaç ve dönüşümlerdir. Eğitime ilginin artmasıyla başta padişah olmak üzere devlet adamlarının bu yönde adımlar atması kaçınılmaz hale gelmiştir. Fakat şu da unutulmamalıdır ki nüfus istatistiklerinin tam ve gerçekçi olmadığı Osmanlı topraklarında toplumsal olarak itici gücün azınlıkta olan şehirli kesim olduğu iddia edilebilir. Bu da geniş bir toplumsal dönüşüm isteği olduğu tezini çürütebilecek bir durumdur.

Tanzimat Fermanı'nda eğitimden bahsedilmemesine rağmen Tanzimatçı bürokratlar eğitimle önemli oranda ilgilenmişlerdir. Tanzimatçıların hedefi, devlet otoritesini, bu okullardan yetişen gençlerle oluşturdukları bürokrasinin elinde toplayarak Osmanlı Devleti'ni modernize etmektir.²⁹ Bu görüşün yanında oryantalist tarih yazımına göre Tanzimat bürokratları, klasik eğitim kurumu olan sıbyan mekteplerinin ıslahı ve modernizasyonu konusunda isteksiz olmuşlardır. Bu durum sıbyan mekteplerinin kendi sorumluluk alanında olduğunu iddia eden ulemanın göstereceği tepkilerden çekinmelerine bağlanmaktadır.³⁰

Tanzimat bürokratlarının yeni açtığı kurumlar ve yeni uygulamalarıy-

²⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991); Richard Chambers, "The Otoman Ulema and the Tanzimat," *Scholars, Saints, and Sufis*, der., Nikki R. Keddie: (London: University of California Press, 1972).

²⁸ Muallim Cevdet, "Darülmuallimin'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans," *Tedrisat Mecmuası*, no.32, 10.04.1334(15.02.1916): 181; Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, (İstanbul: Çınar Yayınları, 1978), 70.

²⁹ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu," *Bellekten* XXVII-I, no. 112, (1964), 616.

³⁰ Somel, 20.

la İslami ve laik ikiliğine yol açtıkları, bunun eğitime yansımaları olarak da medrese-mektep çatışması algısının oluştuğu savunulmaktadır. Bu durum bir görüşe göre Tanzimat dönemi batıcı bürokratların İslami kurumları ortadan kaldırma konusundaki iktidarsızlıklarına bağlanmaktadır.³¹

1870'lerden sonra oluşan düşünce çeşitliliği aydınların ve toplumun zihninde bir değişimin olduğunu gösterir. Genç Osmanlılar gibi bir cemiyetin kurulması, farklı görüşte birçok basın yayın organının oluşması gibi gelişmeler, 1824'ten itibaren düşünülen ve kısmen uygulamaya dökülen eğitimde reform hareketlerinin bir sonucudur.³² Özellikle 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine kadar açılan okullar, bu okullardaki uygulamalar ve öğrencilerin sergilediği başarılar halkın zihninde yeni fikirler ve yenilikler konusunda olumlu bir imaj oluşmasına neden olmuştur.

Klasik Osmanlı ilim kurumlarının –Enderun dışında- içine kapanması ve kendini yenilememesinden dolayı 18. ve 19. yüzyıllarda eğitimin beslediği başta yönetim, hukuk ve ekonomi olmak üzere toplumsal kurumlarda diğer sebeplerle birleşerek oluşan bozulma, bu duruma çareler aranmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak sorunun temelini eğitimde bulan devlet adamları İhsanoğlu'nun tasnifiyle üç farklı yoldan yenileşme çabalarına girişmiştir. Bu yollar Avrupa dillerinden yapılan tercüme, sefir ve diğer devlet adamlarının Avrupa gözlemleri ve modern eğitim müesseselerinin açılması olarak sıralanmıştır.³³

1774'ten itibaren açılan askeri okullarda ulemanın da etkisi olmuştur. Her ne kadar 1812'deki Osmanlı-Rus savaşından sonra padişah II. Mahmud tarafından açılan bu okulları Bahriye ve Tophane Nazırlıklarına bağlasa da eğitim öğretimle ilgili işleyişte ulemanın etkisi devam etmiştir.³⁴ Askeri ihtiyaçlar için açılması düşünülen Mektebi-

³¹ Somel, 20.

³² Fakat Genç Osmanlılar gibi grupların da Tanzimat bürokrasisinden farklı düşündükleri aşıkârdır. Bu konu için bkz: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in The Modernization of Turkish Political Ideas*, (Princeton University Press, 1962), 283-359.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*. (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay, 1998), 2, 7.

³⁴ Avigdor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı," *Modern Çağda Ulema*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 51.

Tıbbiye'ye ulemanın tepki göstereceğine dair bir algı beklenirken aksine katkı sağlamışlardır. Bu durumun nedeni olarak Osmanlı ulemasından Şanizade Mehmet Ataullah'ın *Mir'atül-Ebdan fi-Teşrih Aza-i'l-İnsan* adlı anatomi alanına ait eserinin basılması gösterilmekte ve bu kitabın Avrupa'da bile büyük ilgi uyandırdığı belirtilmektedir. Ayrıca Tıbbiye'de derse giren hocaların birçoğunun ulema kökenli olması ve geleneksel metotlar kullanması bilinen bir durumdur.³⁵ Bu durum yöneticiler ve uygulayıcılarla ilgili sorgulamalara yol açmış, fakat eldeki olanaklar açısından yapılan değerlendirmede dönüşüme istekli kişiliklerle reformlara devam edildiği görülmüştür.

Askeri okulların 1774'ten itibaren açılmasının ardından yaklaşık yarım asır sonra modern sivil okulların açılışı gerçekleşmiştir. Örneğin tıp eğitimi vermek için askeri okul olarak kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye 1827'de açılmıştır. Burada yetişen doktorların sayısının yetmemesi ve halk sağlığına yönelik doktorların çoğunluğunun azınlık ve yabancı uyruklu olması Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1867'de açılmasını sağlamıştır.³⁶ Tıbbiyeden sonra mühendislik eğitimi için Hendese-i Mülkiye-i Şahane ve çok sonraları mesleki eğitim için Islah-ı Sanayi isimlerinde iki sivil okul daha açılmıştır.³⁷ Bu anlamda Türk eğitim sisteminde tüm alanlarda daha eski bir geleneğe sahip olan askeri okullardaki eğitim kalitesinin sivil okullara göre yüksek olmasının nedenlerinden birini burada görmek mümkündür.

4. Ahmet Kemal Paşa'nın Eğitim Reformları

Ahmed Kemal Paşa'nın sıbyan mektepleri konusunda ulema ile bazı tartışmalar yaşaması, ilerleyen dönemlerde yaptığı görevleri arasında sıbyan mekteplerinin bağlı olduğu Evkaf Nazırlığı'na atanması ve medreselerin ıslahına çalışması ile diğer taraftan modern alternatifler arayışına başlaması, Tanzimat bürokrasisinin liyakat konusunda tesadüfi bir atama ve konumlandırma yapmadığını göstermektedir. Bu

³⁵ Levy, 53-54; Berkes, 180-181; Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması" *İslam Dünyası ve Batılılaşma, Değişim ve Sorunlar*, çev. Hasan Büyükcengiz. (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997), 19.

³⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C.2, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1312), 471.

³⁷ Hendese-i Mülkiye Mektebinin açılışı ile ilgili arşiv kaydı: BOA, İ. MMS, 33-1364, 25.08.1283(02.01.1867); Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, C. 11 (Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328), 23-24; Şeref, 471. Islah-ı Sanayi mektebiyle ilgili kayıt: BOA, İ.D.H., 583-40618, 05.08.1285(21.11.1868).

yönleriyle Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun temellerinin Tanzimat döneminde ve Ahmed Kemal Paşa'nın şahsında aranması abes olmasa gerekir.

1869'a kadar Osmanlı eğitimini yönlendiren temel yasal bir düzenleme, başka bir ifade ile eğitime dair standartların bulunmaması diğer ülkelerden bireylerin veya vakıfların Osmanlı topraklarında kolaylıkla okullar açabilmesine fırsat vermiştir.³⁸ Bu kişi veya vakıflar genellikle misyonerler aracılığı ile temel eğitimden yükseköğretime birçok eğitim kurumu açarak kalifiye insan kaynağı mezun ettiklerinden bürokrasinin personel kaynaklarından birini oluşturmuştur. Fakat **Cüçük'ün** de belirttiği gibi bu faaliyetlerin zararları Cumhuriyetin kuruluşuna kadar sürmüştür.³⁹ Örneğin 1800'lerden itibaren kilise örgütlenmelerindeki misyonerler aracılığıyla Osmanlı şehirlerine gelen Amerikalıların ünlü okullarından Robert Kolej verilebilir. Kuruluş aşamasında Maarif Nazırını olan Ahmet Kemal Paşa, kolejin açılış iznini yasal düzenlemeler sonrasına kadar bekletmiştir.⁴⁰

Paşa'nın politika belirleyiciler arasına girmesi ve Şura-yı Devlet Maarif Dairesindeki görevi, eğitimle ilgili yasal metinlerin hazırlanmasında kendini göstermiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanmasında bizzat çalışmış, büyük roller üstlenmiştir.⁴¹ Fransa eğitim teşkilatı temel alınarak düzenlenen bu nizamnameyi, birçok defa maarif işlerinin icracısı konumunda bulunmuş olan Ahmed Kemal Paşa'nın riyasetinde Sâdullah Paşa, Ebüzziyâ Tefvik ve Recâizâde Ekrem gibi ünlü kişiliklerin olduğu bir komisyon hazırlamıştır.

1838'de batı tarzında nazırlıklar ve hükümet kabinesi kurulurken alt komisyonlardan bayındırlık, eğitim, ziraat ve sanayi ile ilgili konuların görüşüleceği Meclis-i Umur-ı Nafia oluşturulmuş eğitim ile ilgili kararlar bu meclis tarafından alınmıştır. Modern eğitimin teşkilatlanmasına bu meclisin kuruluşu ile başlandığı söylenebilir.⁴² İlk kararlardan

³⁸ "Darülfünun," *Türk Ansiklopedisi*, C. 24 (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 169.

³⁹ Cüçük, 352.

⁴⁰ Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında*, çev. Hasan Yüksel (İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2011.)

⁴¹ Unat, 27; "Kemal Paşa," *Türk Ansiklopedisi*, C. 21 (Ankara: MEB Yayınları, 1974), 474; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun" *TDVİA*, C.8, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993), 522.

⁴² Bayram Kodaman ve Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi," *150. Yılında Tanzimat*, haz. İ. Hakkı Dursun, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 477.

biri de memur yetiştirmek için rüştiyelerin açılmasıdır.⁴³ İlk rüştiyeler Süleymaniye Sıbyan Mektebinin dönüştürülmesiyle 1838’de açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye, 1839’da açılan Mekteb-i Ulum-i Edebiye adlarındaki okullardır.⁴⁴ Bu okullar ve açılacak rüştiyeler için Mekatib-i Rüşdiye Nezareti oluşturularak başına Esad Efendi getirilmiştir. Esad Efendi 1839-1846 yılları arasında başka okul açılmadan Mekatib-i Rüşdiye Nazırı olarak görev yapmıştır.⁴⁵ Bu okullara kapasitelerinin üstünde başvuru yapılmasına ve okulların tüm ihtiyaçlarının karşılanması rağmen yenileri eklenmemiştir.⁴⁶

İlk rüştiyeleri takip eden 7 yıllık pasif süreç sonunda durumun böyle devam edemeyeceğine karar veren devlet adamları geçici bir meclis kurulmasını sağlayarak önemli kararlar alınmasını sağlamıştır. Buna göre Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulması ve bu meclisin alacağı kararları uygulamak için de Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmasına karar verilmiştir. Bunların yanında 1846’da İstanbul’da 5 adet daha örnek rüştiye açılmasına karar verilmiştir. Bu ve benzeri işleri idare edecek bir üst idare kurmak için çağdaş bakanlıklar tarzında yapılar oluşturan sadrazamlık “Mekatib-i Umumiye Nezareti” adı altında Evkaf Nezaretine bağlı müdürlük seviyesinde yeni bir makam oluşturup başına tekrar Esad Efendi’yi, onun yardımcılığına da Ahmed Kemal Paşa’yı getirmiştir.⁴⁷

Eğitimin ilk basamağında istenen düzenlemelerin gerçekleştirilememesi üzerine ikinci basamak olan rüştiyeler için harekete geçilmiştir. Başka bir deyişle var olan eğitim sisteminin başından veya sonundan değil büyük bir boşluğu barındıran ortasından başlanmıştır. Ahmet Kemal Paşa, yeni ders programları ve yeni eğitim araç gereçler için çalışmalar yapmış, öğrencilerin sınavla girdiği⁴⁸ ilk örnek rüştiyelerden

⁴³ Önerilen isimleri beğenmeyen Sultan Mahmud, ergenlik çağındaki çocukların rüştinü ispatlama zamanına denk gelen bir çağ olduğu için rüştiye ismini uygun görmüştür. Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, C.XV, (Ankara, 2002), 44.

⁴⁴ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 386-406.

⁴⁵ M. Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* (Ankara: Yeni Türk Yayınları, 2002), 16.

⁴⁶ BOA, C.MF, 4-170 04.01.1256(08.03.1840); Mektebin karşılanan masraflarına ait bir belge için bkz. BOA, C.MF, 28-1380 04.09.1260(17.09.1844).

⁴⁷ BOA, İ.D.H., 135-6923 03.01.1263(22.12.1846); BOA, İ.D.H, 134-6903, 12.01.1263(31.12.1846); ayrıca Ahmed Efendi, C. 8, 132; M. Cevad, 24; Unat, 2-3; Kodaman ve Saydam, 477.

⁴⁸ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: 1839-1876*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984), 45.

Davutpaşa Rüştüyesi'nde ders de vermiştir.⁴⁹ Paşa, yönetimi ve kontrolü ile görevli olduğu rüştüyelere yeni ders araç ve gereçleri getirtmiş, öğretmenlere yeni öğretim yöntemleri sunmuştur. Okullar ve halkın kullanımı için gerekli olan kitapların basımı için Avrupa'dan litografya (baskı) makinesi getirtmiş, okullarda hesap, tarih, coğrafya ve eşya derslerinin okutulmasını sağlamıştır.⁵⁰ Usül-i cedit denilen bu uygulamalar karşısında ulemanın tepkisi ve padişahın tavrı dikkat çekicidir. Örneğin Selim Sabit Efendi, görev yaptığı okula sıra koydurması üzerine Şeyhülislama şikâyet edilmiş bunun üzerine ise padişahın maarif nazırı aracılığı ile "birdenbire değil, tedricen terakki edelim, efkâr-ı umumiye'yi de unutmayalım" şeklindeki tembihatını almıştır.⁵¹

Rüştüyelerin açılması ve buralarda medreselerden farklı olarak matematik, coğrafya, edebiyat ve Farsça gibi derslerin okutulacağına duyulması üzerine "medâris-i mevcûde müderrisleri ve oralardan mahrec biraz ulûm-ı arabiye bilenlerin söz ve nüfuz sahibi olanları mekteb-i rüşdîye girenler gâvurluk öğrenecekler" diyerek yaygara çıkarmaya başlamışlardır. Özellikle Farsça ile ilgili "her kim okur Fârisî, gider dininin yarısı" şeklinde ifadeler kullanarak rüştüyelere gidecekleri engellemeye çalışmışlar, bunun sonucu olarak bazı yerlerde Hristiyan tebaa çocukları ile bazı memur çocuklarının dışında ilk yıllarda bu okullara teveccüh olunmamıştır. Bu dönemde büyük şehirler dışında dahi birçok sıkıntı yaşanmıştır. Örneğin; Isparta'da yaşayan Süleyman Sami Efendiye göre "rüştüye'ye evladını teslim etmek göz göre göre gâvurluğa, yarım dinliliğe razı olmak demektir, rıza-yı küfür ise küfürdür" şeklindeki düşünceleri halka yayan kişiler nedeniyle bu durum beş yıl kadar devam etmiştir.⁵²

II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde padişahlarda, devletin eski gücünü ancak mekteplerde öğretilen Batı ilim, teknik ve düşünceyle elde edilebileceği kanaatinin ağır bastığı söylenebilir. Bu nedenle medrese zihniyetinin kabuğuna çekildiğini iddia edenler de olmuş-

⁴⁹ İlk açılan rüştüyeler Davutpaşa, Üsküdar, Beyazıt, Tophane ve Ağa Camii'ndeydi. Ergin, 445; Daha sonra 1849'da 10'a çıkmıştır. *Takvim-i Vekayi*, S. 410, 10.10.1265(29.08.1849).

⁵⁰ Ergin, 452.

⁵¹ Kilisli Muallim Rifat, "Mektep Hatıraları" *Muallimler Mecmuası*, 3, no. 30 (1925): 1338-1358; Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*. (Ankara: TTK Yayınları), 3 (1983), 196.

⁵² Böcüzade Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 2008), erişim 22.08.2019, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/14236,icerikpdf.pdf?0>

tur.⁵³ II. Mahmut'tan itibaren açık bir şekilde padişahların medreseler yerine mektepleri destekleyen tavırlarının artması, bu konuda atılan adımları da arttırmıştır. İlköğretim zorunluluğuyla ilgili ferman ilk açık işaret olarak değerlendirilebilir. Bu fermanla okuma yazma bilme-yi yaşamını düzene koymada ve vatanını sevmeye bir ön koşul olarak sunması, bunlara bağlı olarak mutlu yaşama ve ülkenin kalkınmasına vesile olduğunu öne sürmesi padişahın seküler bir bakış açısıyla eğitimi değerlendirdiğini gösterir.⁵⁴ Sultan Abdülmecit, 1845'te "Din ve dünya için gerekli olan din bilgilerini ve fenleri yaymak ve halk arasındaki cahilliği kaldırmanın" maarifin temel amacı olduğunu vurgulamış ve bu amaçları istişare etmek için bir Maarif Meşveret Meclisi kurduğunu açıklamıştır. Sultanların eğitime bu kadar önem vermesi uygulamada da etkisini göstermiştir. Burada önemli bir husus da açılacak olan mekteplere halkın ilgi göstermesini sağlamak için etkin bir propaganda faaliyeti yürütülmesidir.

Valide Sultan'a Valide Mektebi'ni (Darülmaarif, şimdiki Pertevniyal Lisesi) yaptırması için teklif götürüp yapılmasını sağlayan Ahmed Kemal Paşa, ilk yılın sonunda sene sonu imtihanının halkın huzurunda yapılacağını padişaha duyurmuştur. Padişahın katılımlarıyla 1848 ve 1849 yıllarında yapılan sınavlarda elde edilen memnuniyet, Avrupa metotlarla yeni okullar kurulmasına ve eğitim verilmesine karşı olanların bir müddet ses çıkarmamalarını sağlamıştır. 1849'da Meclis-i Vala'da yapılan sınavın ertesi günü Ahmed Kemal Paşa saraya çağrılarak padişahın iltifat almıştır.⁵⁵ 1850'de imtihanın padişah ve valide sultan tarafından yaptırılan⁵⁶ Darülmaarif'de yapılmasına karar verilmiştir. Padişah Abdülmecit, oğlu şehzade Murat (V. Murat) ve kızı Fatma Sultan ile törene katılmıştır. Darülmaarif daha sonra rüştiyeler ile Darülfünun arasında bir öğretim kademesi olarak düşünülen idadilerin açılması safhasında idadiye çevrilmiştir.⁵⁷

Ahmed Kemal Paşa sıbyan mektepleri gibi bir diğer klasik eğitim kurumu Enderun'daki eğitim faaliyetlerinin modern yöntemlerle icra

⁵³ Kodaman ve Saydam, 477. 476.

⁵⁴ Mahmud Cevad, 1-2.

⁵⁵ Süleyman Kani İrtəm, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bab-ı Ali*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2007), 265.

⁵⁶ BOA, İ.DH., 224-13324, 23.01.1267(28.11.1850).

⁵⁷ Bir anda çok sayıda idadi açılması yerine kademe kademe açmanın daha iyi olacağı, Darülmaarif'in idadiye dönüştürüldüğü belirtilmiştir. BOA, A.) MKT.MHM, 472-55, 24.11.1290 (13.01.1874).

edilmesi için 1851’de Enderun ağalarına uzmanlar aracılığıyla bir çeşit hizmet içi eğitim vermiştir.⁵⁸ Genel eğitimin yanında mesleki eğitimle ilgili adımlara da öncülük etmiştir. Mekatib-i Umumiye Nazır muavinliği döneminde açılan okullardan biri de 1847’de Yeşilköy’de açılan Ziraat Mektebidir.⁵⁹ Paşa’nın nezareti zamanında açılan ve 1849 yılı arşiv kayıtlarında rastlanan bir diğer okul Maliye Mektebi’dir.⁶⁰ 1862’de Paşa’nın başka bir girişimi sonucu padişahın Mekteb-i Hıref ve Sanayi (Sanat ve Sanayi Okulu) açılmasına dair onay alınmıştır.⁶¹ Paşa ayrıca özellikle devletin merkez teşkilatındaki dairelere (Kalemiye) memur yetiştirmek için ayrı bir okul açılmasını düşünerek Mekteb-i Aklam okulunun açılmasını sağlamıştır. Daha önce açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye’den memuriyete geçenler yeterli görülmediği için bu okuldan sonraki kademe olarak açılan ve daha sonra adı Mahrec-i Aklam olan okul ile daha kaliteli memurların yetiştirilmesi hedeflenmiştir.⁶²

Cumhuriyete kadar dini nitelikli yapılar tarafından verilen halk eğitimi faaliyetlerine ek olarak modern halk eğitimi usullerinde okuma yazma bilmeyenlere basit hesap yapmanın yanısıra dini bilgilerin de öğretileceği Cem’iyyet-i Tedrisiye isimli bir okul 1867’de İstanbul Beyazıt’ta açılmıştır.⁶³ Çarşı ve pazar açılmadan önce eğitim yapılması yetişkinlerin çalışma zaman aralığına dikkat edildiğinin göstergesidir. Bir sonraki yıl aynı amaçlarla Cem’iyyet-i Tedrisiye-i İslamiye adında bir okul daha açılmıştır.⁶⁴

⁵⁸ BOA, A.) AMD, 32-5, 17.12.1267(13.10.1851).

⁵⁹ Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, 06.02.1263(24.01.1847); Mektep 1850 yılı kış mevsiminde geçici olarak Mekteb-i Tıbbiye’ye nakledilmiştir. BOA, A.) AMD, 27-37, 13.02.1267(18.12.1850); Fakat okul yaklaşık bir yıl sonra kapanmıştır. BOA, A.) AMD, 31-97, 14.12.1267(10.10.1851); Bu belgede mektebin geçici kapatıldığı, personel ve fiziki imkânlarının raporlandığı belirtilmiştir. BOA, A.) AMD, 35-72, 16.04.1268 (08.02.1852). Hatta Mösyö Faranez adında bir hocasının olduğu ve birikmiş maaşının topluca ödendiği anlaşılmıştır. BOA, A.) MKT.MHM, 44-72, 19.05.1268(11.03.1852)

⁶⁰ BOA, A.) MKT, 188-92, 14.05.1265(07.04.1849); Daha önce Maliyeyle ilgili kalem odalarını kastederek verilen eğitimle ilgili: BOA, C.MF, 118-5897, 29.12.1255(04.03.1840); Ergin de Defterdarlık bünyesinde Bab-ı Defterdari Mektebi sonrasında Said Paşa tarafından Divan-ı Muhasebat’ta Mekteb-i Fünun-ı Maliye’ye dönüştürüldüğünü aktarır. Ergin, C. 1-2, 75-76.

⁶¹ BOA, İ.DH, 497-33809, 12.04.1279(07.10.1862).

⁶² BOA, İ.DH, 493-33436, 25.01.1279(23.07.1862). Aslında bu okul Mekteb-i Maarif-i Adliye’nin isim değiştirmesiyle ve lise seviyesinde oluşturulmuştur.

⁶³ Ahmed Lütfi Efendi, C. 11, 24-25; Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi III*, 201.

⁶⁴ Ahmed Lütfi Efendi, C. 11, 89.

4.1. Eğitim Kademeleri ve Kademeler Arası Geçiş

1845'te önce geçici bir Maarif Meclisi sonrasında 1846'da Ahmed Kemal Paşa'nın icracı üye olarak bulunduğu daimî bir Meclis-i Maarif oluşturulmuştur. Esat Efendi'nin yaşlılığı nedeniyle emekli edilmesiy-le ilave görev olarak Paşa'ya Mekatib-i Umumiye Nazırlığı verilmiştir.⁶⁵ Böylece Maarif Meclisinde yapılan görüşmelerde alınan kararların uygulayıcısı Ahmed Kemal Paşa olmuştur. Alınan ilk kararlar 3 layiha şeklinde yazılmıştır.⁶⁶

1. Layiha: Mekatib-i Sıbyanın Islah-ı Ahvaline ve Suver-i Talimiyesi-nin Tarifatına
2. Layiha: Mekatibi Rüştüye Namiyle Derece-i Saniyeden Olarak Müceddeden Mektepler Küşadına
3. Layiha Ulum-i Aliye Tahsiline Mahsus Olmak Üzere Bir Darülfünun İnşa ve Küşadına

isimlerindeki bu üç layiha ile üç farklı öğretim seviyesinde alınacak tedbirler ve faaliyetler sıralanmıştır. Padişah ayrıca bu kararın Takvim-i Vekayi aracılığı ile halka duyurulmasını istemiştir.⁶⁷ Yeni okul sisteminin üç bölüm halinde tasarlayıp bunları mekteb-i sıbyan, rüştüye ve darülfünun olarak belirleyen kanun koyucu Maarif Meclisi daha sonra alevlenecek olan Tuba Ağacı Nazariyesi ile Kiraz Ağacı Nazariyesini ortaya çıkaracak derecede farklılaşmış bir siyaset izlemiştir.⁶⁸

Ahmed Kemal Paşa'nın önemli bir yönü de yapılan yenilikler ve mekteplerin günlük hayattaki faydalarını imtihanlar yoluyla halka ve devlet adamlarına tanıtması olmuştur. Bu amaçla yapılan imtihanlardan birisinde memur yetiştirmek için açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve

⁶⁵ 1265 Salnamesinde meclis üyelerinin ismi sıralanırken Ahmed Kemal Paşa'nın unvanı da Mekatib-i Umumiye Nazırı şeklinde belirtilmiştir. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, (Tabhane-i Amire, H. 1265/ 1849), 31.

⁶⁶ Ahmed Cevdet, *Tezahir 40-Tetimme* (Yay. Cavid Baysun), (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 37.

⁶⁷ BOA, İ.DH., 134-6903, 12.01.1263(31.12.1846); *Takvim-i Vekayi*'deki haberde; ilim ve Osmanlıdaki durumu ile yeni bir maarif teşkilatının kuruluşu anlatılmıştır. Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, 316. 21.01.1263(09.01.1847); *Ceride-i Havadis*, S. 316, 29.01.1263(17.01.1847); Mahmud Cevad, 34-36; Lütfi Efendi, C.8, 132.

⁶⁸ Findley bu siyasetin nedenini ulemanın tekelinin II. Meşrutiyete kadar kırılmaması olarak görmektedir. Findley, 140; Eğitimin aşağıdan yukarıya tasarlanmasını savunan Kiraz Ağacı Nazariyesi için Satı Bey hakkında bkz. Mustafa Gündüz, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi*, (İstanbul: Otorite Yayınları, 2012); Eğitimin yukarıdan aşağıya tasarımını savunan Tuba Ağacı Nazariyesi için Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi hakkında bkz. Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi, Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları," *DTCF Dergisi*, C.30, no. 1-2, (1982), 7-35.

Mekteb-i Ulum-i Edebiye mezunlarının memuriyete yerleştirme imtihanları halka duyurulmuştur.⁶⁹ 1840'tan itibaren Takvim-i Vekayi'de haber yapılan imtihanlar ile Paşa basın yayın araçlarını etkin bir şekilde kullanmıştır.⁷⁰

Mekteplerin artışıyla, yönetim merkezinin sadece küçük bir alana değil, tüm ülke geneline yayılan bir kapasiteye sahip olması düşünülerek, Mekatib-i Umumiye Nazırlığı müdürlük seviyesinden kabinenin bir üyesi olan bir nazırlık konumuna yükseltilmiştir. Maarif-i Umumiye Nazırlığı 1857'de, Ahmed Kemal Paşa'nın vefat eden oğlunun ölümü nedeniyle İstanbul'dan uzaklaştığı bir zamanda kurulmuştur.⁷¹ Sonraki yıllarda yeterince birinci kademe eğitim kurumu olduğu varsayılarak⁷² ikinci kademe (rüştüye mektepleri) okulların sayısının artması, özellikle Abdülaziz devrinde nezaretin de büyüdüğünün göstergesidir. Öyle ki rüştüyeler 1860'ta 57, 1868'de 87, 1874'te 386 sayısına ulaşmış, bunlara devam eden öğrenci sayısı toplamda 20.000, ulaşmıştır.⁷³

Farklı kademelerdeki sivil okullar arasında uyum sorunları ön görül-müş, bu amaçla Paşa sıbyan mektepleri müfredatına son sınıfta rüştüye derslerinden bazılarını; rüştüye mektepleri son sınıf müfredatına ise darülfünun için düşünülen derslerden bazılarını koyarak eğitim öğretimin daha sağlam olmasını sağlamaya çalışmıştır.⁷⁴ Mekteb-i Harbiye gibi yükseköğretim seviyesindeki okullara öğrenci alımı konusunda sıkıntılar mevcut olduğu için ara bir öğretim kademesi olarak kurulan idadiler günümüz liseleri seviyesinde eğitim kurumları olmuştur. Paşa'nın Mekatib-i Umumiye Nazırı olduğu dönemde askeri okullar bünyesindeki idadilerin hangi nitelikte öğrenci kabul edebileceğine dair bu okulların bağlı olduğu birimlere birer yazı gönderilmiştir. İdadilere alınacak öğrencilerin rüştüye, Darülmaarif, Mekteb-i İrfaniye ve Mekteb-i Edebiye'den mezun olup yaşları uygun olanlardan seçilmesi,

⁶⁹ 1850'de Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinin imtihanı sonucunda 60 mezun farklı devlet dairelerine memur olarak atanmıştır. BOA, A.) AMD, 24-87, 05.01.1267(10.11.1850); 1861 örneğin: BOA, A.) MKT.NZD, 351-91, 01.11.1277 (11.05.1861).

⁷⁰ 1846 imtihanı haberi bkz. *Takvim-i Vekayi*, 22.07.1262 (16.07.1846), 2.

⁷¹ İlk Maarif Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın görevleri ve okulların işleyişi ile ilgili Tanzimat Meclisi bir ilmuhaber vermiştir. BOA, BEO.AYN.d, 1725, 20.08.1273 (15.04.1857).

⁷² Nazırlığın kuruluşu sonrası yaklaşık 6 ay sonra İstanbul'daki sıbyan mektepleriyle ilgili durum tespiti yapılmıştır: 200 kadarının harap olduğunu, tamir edilmesi gerektiği tespit edilmiş, vakıfların bu tamirata yapması istenmiştir. BOA, A. MKT, NZD, 245-94, 22.04.1274 (10.12.1857).

⁷³ İstanbul'da 1874'te 47 rüştüye olduğu da aktarılmaktadır. Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi III*, 201.

⁷⁴ Cevdet, *Mektep-Medrese*, C. 4, 1967, s. 38; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.2, 444.

ayrıca öğrencilerin ilgili idadilere seçilirken askeri mühendislik, denizcilik ve tıp alanlarına kabiliyetine göre yerleştirilmesi istenmiştir.⁷⁵

Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulup personeli tamamlandığı zaman maaşlarından iş tanımlarına kadar her şey belirlenmiştir.⁷⁶ Genel olarak sıbyan ve rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde bulunması gereken nitelikler ve okutulacak dersler belirlenmiştir. Öğrenim süresi olarak daha sonraları değişmekle beraber sıbyan mektepleri 4 yıl, rüştiye mektepleri 2 yıl olarak belirlenmiştir. Yaşlara göre okula gidiş zamanının sıbyan mektepleri için 6-10 yaş, rüştiye mektepleri için 10 yaş üzeri olması ve okula göndermeyenlere cezalar verilmesi karara bağlanmıştır. Sıbyan mektepleri için İlmihal Risalesi ve Akaid-i İslamiye⁷⁷adlı kitapların okutulması ve bunların fakir halka bedava dağıtılması sağlanmıştır.⁷⁸ İlerleyen dönemlerde devlet artık eğitimin kontrolünü eline almak için farklı yaptırımlar ve kurallar geliştirme ve uygulama noktasında daha etkin olmaya başlamıştır. Bu yaptırım ve kurallardan bazıları; mazeretleri olmaksızın çocuklarını okula göndermeyenlerin cezalandırılması, sıbyan mektebi şahadetnamesi olmayanların esnaflığa kabul edilmemesi, sıbyan mektebi ve rüşdiye mektebi şahadetnamesi olmadan Mekteb-i Aklam'a ve üst mekteplere alınmaması olmuştur.⁷⁹

4.2. Öğretmen Yetiştirme Sisteminin Düzenlenmesi

Ahmed Kemal Paşa, eğitimle ilgili ilk görevinde Meclis-i Maarif-i Umumiye'de alınan karar uyarınca Sıbyan Mektebi Hocalarına Talimat adında bir yönerge oluşturulması için çaba göstermiştir.⁸⁰ Modern yöntemlerle eğitim-öğretim yapılması için hazırlanan ve bu anlamda ilk olan program ve uygulama yönergesi için elinden gelen gayreti göstermiştir. Fakat halihazırda görev yapan öğretmenlerin birçoğu alışageldikleri yöntemleri değiştirme konusunda direnç göstermiştir. Bu yönergenin tam anlamıyla uygulandığına dair bir bilgiye ulaşıla-

⁷⁵ BOA, MKT.NZD, 73-27, 14.05.1269 (23.02.1853).

⁷⁶ BOA, İ.DH., 135-6923, 03.01.1263(22.12.1846). Örneğin Nezarette, biri sıbyan, diğeri rüştiye mekteplerini her gün gezip uygulamaları denetlemek için iki muin atanmıştır. Sıbyan muini 750, rüştiye ise 1000 kuruş maaşlıydı.

⁷⁷ BOA, İ.MVL., 91-1865, 04.04.1263(22.03.1847).

⁷⁸ BOA, İ.DH., 143-7370, 15.04.1263(02.04.1847).

⁷⁹ BOA, MF.MKT, 17-114, 27.01.1291(16.03.1874).

⁸⁰ İbn'ül-emin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1150.

mamıştır. Sıbyan mekteplerinin yanında rüştiye sayılarındaki artış ile öğretmen ihtiyacı da artmaya başlamış, usul-i cedid denilen yeni yöntemleri bilen öğretmenler yetiştirilmesi de tekrar gündeme gelmiştir.⁸¹ Karar alınmasından 6 ay sonra 1264'te Türkiye'nin ilk öğretmen okulu olan Darülmuallimin Fatih'te açılmıştır.⁸² Darülmuallimin'in sağlam temellere oturtulması için birkaç sene sonra Cevdet Paşa'nın müdür olması ve Darülmuallimin Nizamnamesinin yayınlanması gerekmiştir.⁸³

Ahmed Kemal Paşa, 1851'de Ahmed Cevdet Paşa ile hazırladıkları Darülmuallimin Nizamnamesi ile öğretmenlik mesleğine güçlü standartlar getirmiştir. Osmanlı'da Ahmed Kemal Paşa ile usul-i cedidin öncüsü kabul edilen Selim Sabit Efendi,⁸⁴ bu yöntemlerin ve materyallerin uygulanması konusunda öğretmenlere rehberlik edecek yayın faaliyetlerinde bulunmuştur. Selim Sabit Efendi'nin bu konudaki faaliyetleri ve birikimleri ileriki yıllarda *Rehniümayı Muallimin* adı altında yayınlanmıştır.⁸⁵ O zamana kadar yeniliklere karşı olmayan ılımlı medrese mezunlarının öğretmen olarak alındığı sıbyan ve rüştiye mekteplerine artık Darülmuallimin aracılığı ile yeni yöntemler (usul-i cedid) bilen ve değişim taraftarı bir kadro atanması için büyük bir adım atılmıştır. Tanzimatçılarda baştan itibaren var olan medrese mezunlarının öğrencilere ve okullara medrese sistemini ve etkisini aktaracağı endişesi böylelikle azalmıştır. Öyle ki Darülmuallimin mezunlarının çoğaldığı bir zamanda bu okul dışından mezun olanların öğretmenliğe atanması şikâyete neden olmuş ve bu şikâyet üzerine günümüzde var olduğu üzere öncelik sırası uygulaması getirilmiştir. Yönetmelik (nizamname) değişikliği ile bildirilen uygulamaya göre yeni açılan kurumlara öncelikle Darülmuallimin mezunlarından, yeterli olmadığında diğer okul mezunlarından öğretmen ataması yapılacaktır.⁸⁶ Darülmuallimin'in kuruluşundan 13 yıl sonrasına denk gelen bu gelişme kısa sürede rüştiyelere öğretmen ihtiyacının asgariye indirildiğini düşündürmüştür.

⁸¹ İlk kararlardan sonra, aslında rüştiyelerin açılması aşamalarında düşünülen hatta tayin olunacak hocalar, maaşları, okutulacak dersler gibi ayrıntıların belirlendiği bir karar da alınmıştı. BOA, İ.DH., 155-8034, 07.09.1263(19.08.1847). Fakat hemen harekete geçilememiştir.

⁸² *Takvim-i Vekayi*, S. 372, 23.03.1264 (28.02.1848); M. Cevad, 39-40; Cevdet, *Mektep-Medrese* C. 4, 38-39; Unat, 30-32.

⁸³ Belgede Darülmuallimin'de mevcut 20'ye de indirilmiştir. BOA, İ.MVL, 211-6894, 28.07.1267(29.05.1851).

⁸⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2009'a)*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2009), 207.

⁸⁵ Selim Sabit Efendi, *Rehniüma-i Muallimin* (Dersaadet, Tarihsiz (1870).

⁸⁶ BOA, İ. MVL, 444-19767, 19.08.1277(02.03.1861).

Cevdet Paşa'nın dediği gibi işe ortadan (rüştüyelerden) başlanmıştı⁸⁷ ama çok geçmeden diğer adımlar da atılmıştır.

Paşa, kızların eğitimi konusunda da hem söylev olarak hem de icraat olarak ilk adımı atanlardan biridir. Öğretmen okullarının kurulmasına ön ayak olduğunda kadınların eğitimde geri kaldığını ve bu haliyle toplumsal kalkınmaya fazla bir katkıda bulunmadığını öne süren Paşa, "Osmanlı Devleti'ni dinç ve sağlam bir hâlde ayakta tutacak şey umumi terbiyenin düzeyinin artırılmasıdır. Şimdiye kadar açılan resmî okullar erkeklere daha çok hak tanımıştır. Kız ve erkekler bu nimetten eşit şekilde faydalanmalıdır. Kadınların daha iyi bir eğitim alması çocuklarını daha iyi yetiştirmelerine yardımcı olacaktır. Bu kuralı yaymak için kızların yeni eğitim sistemiyle eğitilmesi gerekir. Kız çocukları olanların durumu bilmeleri ve kızlarını yeni okullara yollayıp gereken eğitimi yaptırmaları uygun olur"⁸⁸ ifadelerini kullanmıştır. Osmanlı Devleti'nde sıbyan mekteplerinde kız ve erkek çocuklar aynı mektep içerisinde eğitim almıştır.⁸⁹ Fakat sıbyan mektebinden sonra kızların eğitim alabileceği yerler konusunda her zaman sıkıntı yaşanmıştır. Zira medreselerde kız öğrencilerin okumalarına izin verilmemiştir. Karma eğitimle ilgili ilk teşebbüse daha önce bahsedilen Darülmairif'te rastlanmıştır. 21 Mart 1850'de açılan bu okulda karşılaşılan muhalefete rağmen Bezm-i Alem Valide Sultan himayesinde kız ve erkek çocuklar eğitim almaya başlamıştır. Yine Paşa'nın girişimleri sonucu Sultanahmet'te ilk kız rüştiyesi 1862'de açılmıştır.⁹⁰ Bu temeller ileride Darümuallimat ile yükseköğretim seviyesinde kızların eğitimine önemli bir katkı sağlamıştır. Dahası bu kurumdan mezun olan ilk kadın öğretmenlerin ataması yine Paşa'nın nazırlığı sırasında 1873'de gerçekleşmiştir.⁹¹

Eğitimle ilgili reformlar ilerledikçe farklı alanlarda uzman insan kaynağına ihtiyaç artmıştır. Bu nedenle Fransa başta olmak üzere birçok ülkeye sayıları devamlı artacak şekilde eğitim alması için öğrenciler gönderilmiştir. Hatta bu amaçla giden öğrencilerin eğitim göreceği

⁸⁷ Muallim Cevdet, C.1, s. 10-11; C.4, 41.

⁸⁸ Ergin, 462.

⁸⁹ "Lütfi Tarihinin Gayri Matbu Ciltlerinden: Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 17 no. 94 (1 Eylül 1926): 313.; Cahit Baltacı, "Osmanlılar'da Mektep" *TDVİA*, C.29, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2004), 7.

⁹⁰ Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, 22.12.1278 (20.06.1862).

⁹¹ BOA, ŞD. 206-8, 07.01.1290(07.03.1873).

bir okul olan Mekteb-i Osmani Paris'te açılmıştır. Ahmed Kemal Paşa, Berlin'de elçilik görevinde iken eğitimle ilgilenmiş, Paris'te açılan bu okulu teftiş etmiştir. Oğlu Said Bey'in yazdığına göre yapılan faaliyetler ve umut bağlanan öğrencilerin durumları hakkında şahıs şahıs rapor yazmış ve bu yöntemden yeterince faydalanılmadığı için onun yerine Osmanlı topraklarında her yönüyle Avrupalı tarzda bir okul açılmasını önermiştir.⁹² Israrları ve çabaları sonucunda Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) yıllar sonra 1868'de açılmıştır.⁹³

Daha önce yıllarca süren geleneksel eğitim yöntemlerine rağmen okuma yazma öğrenilemediği halde, usul-i cedid adı verilen modern öğretim yöntemiyle iki-üç ay içerisinde okuma yazma becerisinin kazanılabildiği belirtilmektedir. Bu durumun o dönemde yaşayanların hatıratlarına da yansdığı söylenebilir. Bir örnekte; harf ve hecelerin "şekillerinin ayrı ayrı münkat'a ve muttasıla suretinde" gösterilmesi, okutturulması ve öğretilmesi yönteminin kabul edilerek bu yöntemi bilen öğretmenlerin devletin tüm vilayetlerine gönderildiği gibi Konya'ya da gönderildiğini belirten Süleyman Sami Efendi çocuğu, genci, yetişkini birçok kişinin bu yöntemle üç ayda okuma yazma öğrendiğini belirtmiştir.⁹⁴

4.3. Müfredat ve Eğitim Materyalleri

Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin almış olduğu karar ile sıbyan mektepleri ve rüştiye mektepleri için yeni kitaplar yazılmış, hatta çoğaltılması için bir hattat ile de anlaşılmıştır.⁹⁵ Daha sonra ise rüştiye mektepleri için yazılan kitap ve risalelerin bastırılması için harekete geçilerek Avrupa'dan Litografya Destgahı getirtilmiştir.⁹⁶ Paşa rüştiye mektebi öğrencileri için yeni usulde kitaplar yazacak kaliteli yazarlar aramış hatta Farsça öğretimi için kendisi *Talimi Farisi* adlı eserini kaleme almıştır.⁹⁷ En yakın

⁹² Paşa yazdığı raporda büyük yaşlarda olan öğrencilerin kısa zamanda yapılacak tahsili uzatarak bitiremediklerini, bu durumun ve ilgili kişilerin hal ve tavırlarının diğer öğrencilere kötü örnek oluşturduğunu belirtmiştir. BOA, İ.HR, 75-3658, 25.05.1267 (28.03.1851).

⁹³ Kemalpaşazade Said, *Musavver Kamus-i Said*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334), İfade-i İbtidaiyye (önsöz).

⁹⁴ Böcüzade Süleyman Sami, 5.

⁹⁵ Hattat Rakım Efendi'ye aylık bağlanmasına dair arşiv belgesi: BOA, A.MKT, 71-19, 27.03.1263(15.03.1847).

⁹⁶ BOA, A.MKT.MVL, 11-85, 26.12.1264(23.11.1848).

⁹⁷ Gazeteci Ahmed Mithad bu eser hakkında övgü dolu sözler kaleme almıştır. Ahmed Mithad, "Bend-i Mahsus-i Te'lif," *Tercüman-ı Hakikat*, no. 3280, 18.05.1889.

arkadaşlarından Cevdet Paşa'ya başvurarak *Malumat-ı Nafia*'nın (Sosyal Bilimler) yazılmasına vesile olmuştur. Yine rüştiye mekteplerinde okutmak için Şemsi Efendi'nin *Esmarüt-Tevarih* adlı tarih kitabı nezarete bağlı Mekatib-i Umumiye Destgahında basılmıştır.⁹⁸

Paşa'nın oluşturduğu Mekatib-i Umumiye Kütüphanesinin tamiratı kendisinin Almanya'dan döndüğü 1857 yılına denk gelmiştir. Yenileşme hareketleri içerisinde okulların açılması, eski okulların yenilenmesinin yanında önemli bir nokta da yeni ders kitaplarının yazılması, basılması ve dağıtılmasıydı. Ders kitaplarının basılması konusunda önemli bir araç olan Takvim ve Tabhane Nezareti lağvedilerek Maarif Nezaretine yani Ahmed Kemal Paşa'ya bağlanmıştır.⁹⁹ Ubucini 1850'de Osmanlı'da basılmış yabancı dilde 100 eser olduğunu ve kitapların faydalı bilgiler, planlar, haritalar ve çeşitli sanatlara ait konuları ihtiva ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca günümüzde de devam eden bir uygulama olan dünya klasiklerinin tercüme edilerek halkın ve öğrencilerin istifadesine sunulması için çalışma başlatılmıştır.¹⁰¹ Devlet okullarında ders kitapları açısından bir standartlaşmayı hedefleyen Paşa, çabalarıyla oluşan sürecin sonucu olarak bunun ancak II. İkinci Abdülhamid döneminde uygulandığını görebilmiştir.¹⁰² Bu durumla alakalı olarak Paşa evkaf nazırlığı sırasında farklı vakıflarda bulunan ve atıl olan kitapların telef ve zayi olmaması için 1877'de bir kütüphane-i umumi kurulması teşebbüsünü başlatmıştır.¹⁰³ Fakat bu kütüphane Kütüphane-i Umumi-i Osmani (Beyazıt Devlet Kütüphanesi) olarak ancak 1884'de açılabilmiştir.

Başta İstanbul olmak üzere maarif ile ilgili düzenlemeler yaygınlaştıkça bilgi eksikliği ve uygulamalarda karşılaşılan sorunların çözümü için eğitim seviyesinin yüksek olduğu düşünülen Avrupa'ya inceleme gezisi yapılmasına karar verilmiştir. Arşiv belgelerinin yanında basında da yer alan ve 10 ay süren bir gezide Ahmed Kemal Paşa, Paris,

⁹⁸ BOA, A.} AMD, 21-1, 02.12.1266 (09.10.1850).

⁹⁹ BOA, A.DVN, 175-94, 03.08.1278(03.02.1862).

¹⁰⁰ Ubicini, 242.

¹⁰¹ BOA, A.} MKT.MHM, 267-4, 06.01.1280(23.06.1863); aynı tarihli başka bir belgede "her sanata mahsus" klasik eserlerin tercüme ettirilmesi istenmektedir. BOA, A.} MKT.MHM, 266-100, 06.01.1280(23.06.1863).

¹⁰² Yahya Akyüz, "Cevdet Paşanın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Layihası," *OTAM*, 3(1992): 89-90.

¹⁰³ Necati Gültepe, *Mühürin Gücü: İlk Türk-İslam Devletlerinde ve Osmanlılarda Bürokrasi*, (Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009), 365.

Londra, Brüksel, Berlin, Viyana ve Cenova'yı ziyaret etmiştir.¹⁰⁴ Bu ziyarette Paşa'nın farklı okul modelleri, müfredatlar, kitaplar, eğitim materyalleriyle ilgili inceleme yaptığı arşiv belgelerinden anlaşılmıştır. Mayıs 1851'de yurda dönen Paşa, imal ettirdiği kürelerden bazılarını padişaha sunmuştur.¹⁰⁵ Ayrıca ders kitapları ve harita basımı için Avrupa'dan litoğrafya makinesi de getirtmiştir.¹⁰⁶ Önceki yıllarda açılan askeri okullardaki mühendislik eğitiminin belli bir olgunluğa eriştiği varsayıldığında Paşa'nın haritalarla ilgili girişimleri bu eğitimleri desteklemiştir. Bunun sonucu olarak Rus harbi öncesi Mühendishane-i Berr-i Humayun'da hazırlanan Rusya-Ukrayna haritası, içerdiği kaleler, çevrede meskûn aşiretler gibi ayrıntılı özellikleriyle ulaşılan ilerlemeyi gösteren bir kanıt niteliğindedir.

Usul-i cedid denen yeni eğitim teknolojileri ve materyallerinin kullanımını konusunda tartışmalar, Osmanlı dünyasında ve diğer Türk yerleşimlerinde de yaşanmıştır. Örneğin 1921'de yaşanan olayda Buhara'da mektep çocuklarını sıralara oturtmak isteyenlerle buna karşı çıkanlar arasındaki kanlı çatışma yüzlerce insanın ölümüne neden olmuştur.¹⁰⁷ Önceki bölümlerde dile getirildiği gibi Sultan Abdülmecid'in desteğiyle eğitimle ilgili gelişmeler hızlanırken okullarda usul-i cedid denilen yeni eğitim öğretim yöntem ve araçlarını yeni açılan okullarda yaygınlaştırmaya çalışan Paşa'nın oğlunun yazdıkları yukarıdaki rivayet ile ilgili olaylar silsilesinin sonucunu açıklar niteliktedir. Bu nedenle Paşa "dinsizlikle" bile itham edilmiştir.¹⁰⁸

(...) Bu tantana-i maarif-perveri Avrupa usulü üzere mektepler tanzimi ve nisvanın dahi ta'mim-i maariften zükur gibi behredar olmaları aleyhinde bulunanları mecbur-i sükut eyler. Lakin Kemal Efendi'nin maarif hakkında bir hal-i marâzi derecesine varan

¹⁰⁴ *Tsarigradski Vestnik*, no. 32, 10.05.1851'den aktaran "Margarita Dobрева", "1848-1877 Yıllarında Bulgarca Gazete ve Dergilerin Gözüyle Osmanlı İstanbulunun Bilim ve Eğitim Günlüğü," *Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu*, 2 (2014): 366; Fransızca yayınlanan ve eğitimle ilgili yenilikleri içeren kapsamlı bir makalede Paşa'nın Avrupa gezisi ve dönüş tarihinin yaklaştığı aktarılmaktadır. "Création D'Une Bibliothèque Orientale à Constantinople" ["İstanbul'da Bir Doğu Kütüphanesi Oluşturma"], *Journal de Constantinople*, 6, no. 298, (19.04.1851): 1.

¹⁰⁵ Paşa'nın yurda döndüğüne dair gazete haberi için bkz. *Ceride-i Havadis*, no. 533, 25.05.1267 (26 Mayıs 1851). Padişaha arz ile ilgili arşiv kaydı: BOA, İ.DH., 238-14391, 17.10.1267(15.08.1851). Paşa siparişini verip imal ettirdiği 74 küre ve 12 harita için 26.200 kuruş harcamıştır. BOA, İ.MVL., 273-10544, 20.08.1269(29.05.1853).

¹⁰⁶ Litoğrafya makinesi ve diğer aletlerin alımı için Maliye'ye gönderilen ödeme emri için bkz. BOA, A. AMD., 15-59, 29.12.1265 (15.11.1849).

¹⁰⁷ Nejat Muallimoğlu, *Dünyayı Sarsan Konuşmalar* (İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2007), 322.

¹⁰⁸ Ergin, 446

gayreti bu kadarla iktifa etmez. Bu iltifatı görünce medreselerin ıslahına kalkar. İşte kıyametin en büyüğü o vakit kopar. Meşhur İmam-zâde Esat Efendi ref-i âlemi itiraz ve bir takım kendisine hempâ (yandaş) olan adamları ikna ile Kemal Efendi'nin aleyhinde âlem-küşây-ı fesad olduğundan ve Kemal Efendi dahi şiddetli cevaplar gönderdiğinden ikisi birden Meclis-i Vâlâ'ya celb olunmuş ve orada şiddetli kavga ettiklerinden Kemal Efendi Avrupa mekâtibini teftiş ve avdette buradaki mekâtibi o yolda tanzim etmek üzere Avrupa'ya ve İmam-zâde'nin Hicaz'a izâm olunmalarına karar verilmiştir.¹⁰⁹

Batı tarzında ve usul-i cedit yöntemini kullanarak eğitim veren okulların yaygınlaşmasıyla basılı materyal ihtiyacı doğmaya başlamıştır. Bu amaçla Avrupa'dan kitap tercümeleri yapılması için çeşitli girişimler olmuştur. Fransız Bilimler Akademisi'ne benzer bir yapı kurmak için Cevdet Paşa ile beraber çalışmalar yapan Ahmed Kemal Paşa,¹¹⁰ çağdaş anlamda üniversite seviyesinde TÜBİTAK'ın, Milli Eğitim Bakanlığı seviyesinde Talim ve Terbiye Kurulu'nun görevlerinin icrasının hedeflendiği Encümen-i Daniş adlı bir kurulun 1854'te oluşturulmasını sağlamıştır.¹¹¹ Encümeni Daniş'ten sonra benzer amaçlarla kurulan sivil toplum kuruluşları da açılmaya başlanmıştır. Bunlardan biri olan ve "kitap telif ve tercümesi, umuma ders itası vel-hasıl her türlü vesait-i mümkünine ile Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de intişar-ı ulum ve fünuna sa'y ve gayret" edecek olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyeye 1861'de kurulmuştur.¹¹² Cemiyet'in ikinci reisi Ahmed Kemal Paşa'nın yetişmesinde önemli katkıları olduğu Münif Paşa (o zaman Efendi) olmakla beraber daimi olmayan üyeler arasında Paşa da (Kemal Efendi Hazretleri şeklinde ifade edilmiş) bulunmuştur.¹¹³ Cemiyet ayrıca *Mecmua-i Fünun* adında bir yayın organı çıkarmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. 2, 822; İrtem, 267.

¹¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa Cemiyet-i İlmiye'nin kuruluşunu Meclis-i Maarif'in önemli işlerinden biri olarak göstermiştir. Cevdet, *Tezakir*, 40.

¹¹¹ "Kemal Paşa," *Türk Ansiklopedisi*, C.21 (Ankara: MEB Yayınları: 1974), 474.

¹¹² Cemiyetin tüzüğü için bkz. "Eser-i Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyeye," *Mecmua-i Fünun*, no. 1, (Muharrem 1279), 10.

¹¹³ Arşivdeki üye listesinde 33 daimî, 8 daimi olmayan üye bulunmaktadır. BOA, İ. DH, 472-31671, 13.11.1277(23.05.1861).

¹¹⁴ Cemiyet faaliyetlerini ve *Mecmua-i Fünun*'u Haziran 1867'ye kadar devam ettirebilmiş bu tarihten sonra dağılmıştır. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, no. 253, (12 Şubat 1910): 2.

Resmi kayıtlarda 1863'ten itibaren ismine rastlanılmayan¹¹⁵ Encümen-i Danış'ın belli bir süre sonra işlevini yerine getiremeyen bir kurula dönüşmesi sonucunda Paşa 1865'te Maarif Nazırlığı döneminde aynı amaçlarla Tercüme Cemiyeti adında nezarete bağlı bir kurul oluşturarak¹¹⁶ güvendiği ve himaye ettiği isimlerden Münif Paşa'yı başına getirmiştir.¹¹⁷ Bu cemiyetin nizamnamesini hazırlatarak örgün eğitim ve halk eğitimi konusunda büyük bir adım atmıştır.¹¹⁸ Ülken'e göre bu cemiyet, ders kitaplarından ziyade halka yönelik özgürlükçü kitaplar tercüme etmek için kurulmuştur.¹¹⁹

5. Tartışma ve Sonuç

Ahmet Kemal Paşa, 1846-1878 yılları arasında Maarif Nezareti'nin çekirdeği sayılan kurumlarda ve ikisi vekaleten olmak üzere yedi defa nazırlık görevinde bulunmuştur. Bu makamlarda iken Türkiye Cumhuriyeti'nde halen kullanılan ilkokul, ortaokul, lise ve üniversiteden oluşan öğretim kademelerinin şekillenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Paşa'nın Avrupa'ya eğitim amaçlı yaptığı ziyaretlerin zamanlamasına bakıldığında okul öncesi eğitim açısından ileri gelişmelerin olmadığı görüldüğünden mümkün olsaydı bu eğitim kademesiyle ilgili de gelişmelere öncülük edebileceği düşünülmüştür.

Geniş bir çerçevede değerlendirildiğinde Ahmed Kemal Paşa, içinde bulunduğu bürokratik yapının devlet-hükümet-eğitim-halk bağlantısını kurmasında ve merkezîyetçi bir anlayışın yerleşmesinde kritik bir rol oynamıştır. Tanzimat ve Islahat hareketleriyle yüzünü batıya dönen fakat kendi değerlerini de işin içine katarak bir sentez oluşturmak isteyen bürokratların tipik bir örneği kabul edilebilecek Paşa, darülmuallimat, darülmaarif gibi kavramsallaştırmalar ile yeni bir tarz oluşturmuştur. Fakat eleştirel bir gözle bakıldığında birçok noktada

¹¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979), 55.

¹¹⁶ Cemiyetin kuruluşuna ilişkin Meclis-i Maarif ve Meclis-i Vala raporları için BOA, İ.MV, 529-23733, 16.11.1281(13.04.1865); Ayrıca Tercüme Cemiyeti Nizamnamesi için bkz. *Takoimi Vekayyi*, no. 809, (27. Safer 1282): 1. Sonraki yıllarda çıkan Maarif-i Umumiye Salnamesi'nde "1283 tarihinde /...../ Telif ve Tercümesi Dairesi teşkil edilmiştir" ibareleri yer almaktadır. *Maarif-i Umumiye Salnamesi*, 1316, 27.

¹¹⁷ Cemiyet hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad, 79; Tacettin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 119.

¹¹⁸ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1, (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1996), 107.

¹¹⁹ Ülken, 53; Ülken'in bu fikrini destekleyen Kodaman, cemiyetin Batılılaşmanın hızlandığı bir zamanda açılmasına vurgu yapmıştır. Kodaman 19.

yabancı uygulamaların taklit edilmesine de engel olamamıştır. Öte yandan karar vericiler ve Paşanın gayretleriyle eğitimin kitleleşmesinde ve zorunlu hale getirilmesinde dünyanın birçok ülkesine göre ileri uygulamalara girildiği söylenebilir.

Çoğu araştırmacı tarafından içinde bulunduğu çağa göre büyük atımlar yaptığı kabul edilen II. Abdülhamid dönemi eğitiminin temelleri Ahmed Kemal Paşa'nın başlattığı birçok uygulamaya dayanmaktaydı. Bu yönüyle hem II. Abdülhamid dönemi hem de II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının oluşması, münevver bir zümrenin oluşmasına önemli katkılar sağladığı değerlendirilmiştir. Bazı araştırmacılara göre Paşa, yenilikçi ve pragmatist olarak görülse de günü kurtaran popülist bir yaklaşımdan ziyade felsefi derinliğe sahip ve senteze dayanan icracı karakterinin ağır bastığı söylenebilir. Biyografisiyle ilgili yayınlar da dikkate alındığında çok yönlü bir kişiliğin eğitim ve kültürle ilgili çıkarımlarını betimleyen bir hayat hikayesi müşahade edilmektedir.

Paşanın yıllar içerisinde Maarif ve Evkaf teşkilatları ile Şeyhülislamlık kurumuna bağlı farklı otoriteler tarafından kurulan ve yönetilen eğitim kurumlarının faaliyetlerini merkezi bir yapıda birleştirme düşüncesinde olduğu bilinmektedir. Bu fikir büyük oranda II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde hayata geçse de daha keskin bir ilerlemenin Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile gerçekleştiği söylenebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA, C.MF, 118-5897, 29.12.1255(04.03.1840)

BOA, C.MF, 4-170, 04.01.1256(08.03.1840)

BOA, C.MF, 28-1380 04.09.1260(17.09.1844)

BOA, İ.DH., 135-6923, 03.01.1263(22.12.1846)

BOA, İ.DH., 134-6903, 12.01.1263(31.12.1846)

BOA, A.MKT, 71-19, 27.03.1263(15.03.1847)

BOA, İ.MVL., 91-1865, 04.04.1263(22.03.1847)

BOA, İ.DH., 143-7370, 15.04.1263(02.04.1847)

BOA, İ.DH., 155-8034, 07.09.1263(19.08.1847)

BOA, A.MKT.MVL, 11-85, 26.12.1264(23.11.1848)

- BOA, A.}MKT, 188-92, 14.05.1265(07.04.1849)
BOA, A.AMD., 15-59, 29.12.1265(15.11.1849)
BOA, A.}AMD, 21-1, 02.12.1266(09.10.1850)
BOA, A.}AMD, 24-87, 05.01.1267(10.11.1850)
BOA, İ.DH., 224-13324, 23.01.1267(28.11.1850)
BOA, A.}AMD, 27-37, 13.02.1267(18.12.1850)
BOA, İ.HR, 75-3658, 25.05.1267(28.03.1851)
BOA, İ.MVL, 211-6894, 28.07.1267(29.05.1851)
BOA, İ.DH., 238-14391, 17.10.1267(15.08.1851)
BOA, A.}AMD, 31-97, 14.12.1267(10.10.1851)
BOA, A..}AMD, 32-5, 17.12.1267(13.10.1851)
BOA, A.}AMD, 35-72, 16.04.1268(08.02.1852)
BOA, A.}MKT.MHM, 44-72, 19.05.1268(11.03.1852)
BOA, MKT, NZD., 73-27, 14.05.1269(23.02.1853)
BOA, İ.MVL., 273-10544, 20.08.1269(29.05.1853)
BOA, BEO.AYN.d, 1725, 20.08.1273(15.04.1857)
BOA, A.MKT, NZD, 245-94, 22.04.1274(10.12.1857)
BOA, İ.MVL, 444-19767, 19.08.1277(02.03.1861)
BOA, A.}MKT.NZD, 351-91, 01.11.1277(11.05.1861)
BOA, İ.DH, 472-31671, 13.11.1277(23.05.1861)
BOA, A.DVN, 175-94, 03.08.1278(03.02.1862)
BOA, İ.DH, 493-33436, 25.01.1279(23.07.1862)
BOA, İ.DH., 497-33809, 12.04.1279(07.10.1862)
BOA, A.}MKT.MHM, 266-100, 06.01.1280(23.06.1863)
BOA, İ.MV, 529-23733, 16.11.1281(13.04.1865)
BOA, İ.MMS, 33-1364, 25.08.1283(02.01.1867)
BOA, İ.DH, 583-40618, 05.08.1285(21.11.1868)
BOA, ŞD. 206-8, 07.01.1290(07.03.1873)
BOA, A.}MKT.MHM, 472-55, 24.11.1290(13.01.1874)
BOA, MF.MKT, 17-114, 27.01.1291(16.03.1874)

Yazmalar ve Birincil Kaynaklar

Abdurrahman Şeref. *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C.2, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312.

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1995.

Ahmed Cevdet. *Tarih-i Cevdet*, C.6, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

----- *Tezâkir*, No:40 *Tetimme*. Haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Ahmed Lütü Efendi. *Tarih-i Lütüfi*, C. 8-11, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328.

Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekatib-i Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat, 1263.

Kemalpaşazade Said,. *Musavver Kamus-i Said*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334.

“Lütü Tarihinin Gayri Matbu Ciltlerinden: Tanzimattan Sonra Türkiye’de Maarif Teşkilatı” *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 17/94 (1926): 303.

Mahmud Cevad (İbnü’ş-Şeyh Nâfi, Maarif-i) *Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul, 1338.

Muallim Cevdet (İnançalp). “Darülmuallimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, 32(1334): 181.

----- *Mektep ve Medrese*, İstanbul: Çınar Yayınları, 1978.

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Havadis, no.316, no.533,

Journal de Constantinople, no.298,

Mecmua-i Fünun, no.1,

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Dersaadet: Tabhane-i Amire, 1265(1849).

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316(1898).

Takvimi Vekayi, no.410, no.316, no.372, no.809,

Tercüman-ı Hakikat, no.3280,

Tsarigradski Vestnik, no.32

Yeni Tasvir-i Efkâr, no.253,

Ansiklopedi Maddeleri

Baltacı, Cahit. “Osmanlılar’da Mektep” *TDVİA*, C.29, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2004, 6-7.

“Darülfünun” *Türk Ansiklopedisi*, C.24, Ankara: MEB Yayınları, 1976, 169.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun” *TDVİA*, C.8, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993, 521-525.

-----, “Babialı” *TDVİA*, C.4, İstanbul : Türk Diyanet Vakfı, 1991, 378-386.

“Kemal Paşa.” *Türk Ansiklopedisi*, C.21, Ankara: MEB Yayınları, 1974, 474.

İkincil Kaynaklar

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2009'a)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2009.

-----, “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası”. *OTAM*, 3 (1992): 89-90.

Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839–1924*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Bardak, Musa. *Osmanlıda Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)*. Ankara: Alalma Yayınları, 2019.

-----, “Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa’nın Hayatı.” *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 7, no. 13(2020): 40-71.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz., Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2010.

Bilim, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: 1839–1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.

Böcüzade Süleyman Sami. *Üç Devirde Gördüklerim* Haz., Hasan Babacan, Servet Avşar, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.

Butrus, Ebu Manneh. “Âli ve Fuad Paşaların Bâbiâli’deki Nüfuzlarının Kökleri,” *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Haz., Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Halil İnalçık, 12 (2011): 326-330.

Chambers, Richard L. “The Otoman Ulema and the Tanzimat” *Scholars, Saints, and Sufis*. Der., Nikki R. Keddie, London: University of California Press, 1972.

Cüçük, Eyüp. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*. Ankara: Pegem Akademi, 2020.

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876 Çev.*, Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs Yayınları, 1977.

- Demirel, Muammer. "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, Cilt 15, 44-60. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Dobрева, Margarita. "1848-1877 Yıllarında Bulgarca Gazete ve Dergilerin Gözüyle Osmanlı İstanbulunun Bilim ve Eğitim Günlüğü," *Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu*, 2(2014): 361-387.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, C. III-IV, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I-II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977. Ergün, Mustafa. "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış," *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, 1999.
- "Emrullah Efendi, Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları," *DTCF Dergisi* 30 no. 1-2 (1982): 7-35.
- Findley, Carter V. *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton: Princeton University Press, 1989.
- *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babialı (1789-1922)* Çev. L. Boyacı ve İ. Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Gültepe, Necati. *Mührün Gücü: İlk Türk-İslam Devletlerinde ve Osmanlılarda Bürokrasi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Gündüz, Mustafa. *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi*, İstanbul: Otorite Yayınları, 2012.
- Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.1, Ankara: TBMM Yayınları, 1996.
- Hamlin, Cyrus. *Türkler Arasında*. Çev., Hasan Yüksel, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2011.
- Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması" *İslam Dünyası ve Batılılaşma, Değişim ve Sorunlar* (Çev. Hasan Büyükcengiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı İmparatorluğunda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II içinde* 1-22. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., 1998.
- "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, 335-395. Haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

- İnal, İbr'ül-emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, (Hazırlayan M. Kayahan Özgül) C.2, Ankara: AKM Yayınları, 2000.
- İnalcık, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu," *Bellekten* 27-1 no. 112 (1964): 616.
- . "The Nature of Traditional Society," *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: New Jersey PUP., 1962: 42-63.
- İrtem, Süleyman Kani. *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bab-ı Ali*, İstanbul: Temel Yayınları, 2007.
- Kara, İsmail. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Karal, Enver Ziya. "Tanzimattan Evvel Garphılaşıma Hareketleri," *Tanzimat I*, 13-30. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- . *Büyük Osmanlı Tarihi III*. Ankara: TTK Yayınları, 1983.
- . *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid (1789-1807)*, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Kayaoğlu, Tacettin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1998.
- Kilisli Muallim Rifat. "Mektep Hatıraları" *Muallimler Mecmuası* 3 no. 30 (1925): 1338-1358.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram ve Abdullah Saydam. *Tanzimat Devri Eğitim Sistemi, 150. Yılında Tanzimat*, (Haz. İ. Hakkı Dursun). 475-496. Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Kuran, Ercüment. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler*. Ankara: TKAE Yayınları, 1988.
- Levy, Avigdor. "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı" *Modern Çağda Ulema*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi. *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Ankara: MEB Yayınları, 2002.
- Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in The Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press, 1962.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Muallim Cevdet. *Mektep-Medrese*, Çev. Erdoğan Erüz, İstanbul: Çınar Yayınları, 1978.

- Muallimoğlu, Nejat. *Dünyayı Sarsan Konuşmalar*, İstanbul: Avcıol Basım Yayın, 2007.
- Naff, Thomas. "Reform and Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807," *Journal of the American Oriental Society* 83 no. 3 (1963): 295-315.
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Haz., Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık, İstanbul: Phoenix Yayıncılık, 12 (2006): 284-285.
- Shaw, Stanford Jay. *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge: University Press, 1976.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay, 2010.
- Soysal, İsmail. *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*. Ankara: TTK Basımevi, 1964.
- Tekeli, İ. ve S. İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: TTK Basımevi, 1993.
- Ubicini, J. H. A. *Türkiye 1850*. Çev., Cemal Karaağaçlı, C.1, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty.
- Unat, F. R. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: M.E.B. Yayınları, 1964.
- *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: TTK Basımevi, 1968.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleleri," *Belle-ten*, 2 no.5-6 (1938):191-246.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, 15(1982):23-53.